

В камері мене зустріли з такою чулістю, як зустрічають найближчого родича. Кілька осіб підвелось з місць і кожен намагався щось приємне зробити: один простягав цигарку, другий шматок хліба і одночасно пошепки розпитували про допит. В кутку під столом готували мені місце до сну.

Мій приятель П. підійшов з кухликом води до мене і шматом почав змивати кров з лиця, після цього він наклав мені компрес до цілком запухлого ока, якого я не міг розплющити і лаяв слідчого, не перебираючи слів. Він обережно, з братерською теплотою поклав мені руку на плече і запитав: „Писали?” Аж тепер я з гордістю відчув те, що я витримав тортури і приємно було сказати йому „ні”.

„Ну, от і добре, що не принизилися перед тими гадами” відповів мені і допоміг перебраться до мого „ліжка”.

Не зважаючи на страшну перетому, я ще мабуть з годину не міг заснути, бо боляче було лежати і так і так. Крім того не давала спокою думка про наступний допит.

Пізніше я ніби потонув у якусь темну прірву. На перевірку мене не будили, пославшись на те, що я дуже хворий і я проспав аж до вечора. Коли я прокинувся, в камері вже горіло світло. Мені дали хліба, баланди, теплого чаю і аж тоді я відчув який я голодний. Повечерявши, почав розповідати друзям про подробиці допиту. І хоч нічого нового я не міг розповісти, проте мене охоче слухали.

Коли пізніше почали викликати на допити, моє серце починало швидко битися і кров гостро пульсувала в скронях, бо слідчий обіцяв мене викликати сьогодні. Та ні сьогодні, ні завтра мене не викликали. До повторного допиту я чекав майже місяць.

Одної ночі знову покликали... Та ж кімната і той же катюга Нікітін...

Почалося знову з пропозиції писати про „контр-революційну роботу”. Пропозиція була енергійно підтримана дубовою ніжкою, але вже не так гостро як минулого разу. Я мав враження, що слідчий надміру перевтомлений і не має такого настрою, як тоді.

Послаблення „методики”, як я довідався згодом, викликане було очевидно тим, що він уже мав двох свідків проти мене і міг справу „оформити”, належно від того чи я напишу самообвинувачення.

Добре сполосувавши мене ще раз, з тим розрахунком, чи не почну я щось писати, він сів за стіл і почав писати протокол слідства, все не пред’являючи мені будьяких матеріалів звинувачення.

Після кількох, сутоформальних запитань про біографічні дані мої, мого батька й матері, він запитав чи визнаю себе винним у тому, що належав до провідної групи української антисоветської організації. Я відповів нагativно і так він зафіксував. Далі спитав чи знав я п. Д. і які змовницькі, антисоветські розмови я з ним провадив. Я відповів так як було, — що п. Д. знав, але ніколи змовницьких розмов з ним не провадив. З таким протоколом моя справа помандрувала на ОСО до Москви, а мене слідчий відіслав до в’язниці, де я ще просидів 8 місяців „без руху”, до повторного слідства. І лише тоді, вже інший слідчий, частково познайомив мене з моєю справою.

Історія її виглядала так: перед різдв’яними святами я написав моему приятелеві — сільському учителеві Д. листа, в якому просив його приїхати колись до Києва, щоб трохи розважитись. В листі не було ні слова про політику, та і взагалі з паном Д. ми не мали розмов на цю тему, хоч би з огляду на те, що до політичних справ він ніякого інтересу не виявляв.

Очевидно, в порядку виконання пляну арештів на Роменщині (кожен район мав свій плян) заарештовують і Д., саме в той день, коли він одержав мого листа. Маючи в руках листа з Києва, „енергійний” слідчий подумав, що на цьому можна зробити добре „діло”. Пустив певне у хід дубову палицю і Д., що мав дуже лагідну вдачу і добре серце, написав легенду про те, що я його „завербував” до підпільної націоналістичної організації.

Справа полетіла до Києва і накручувалася далі. Тому що я не погодився писати на себе наклепів, слідчий на периферії дістав завдання знайти ще одного „свідка”. Тим другим свідком був знайомий пана Д., якого я зроду не бачив у вічі. Він написав, що я особисто „завербував” і його. Легенда його була ще більш барвистою від попередньої. Мабуть слідчий дуже хотів одержати ордена „за виконання особих заданій партії і правительства”. В ній було зауважено, що до тої

організації належав і мій родич, що працював в Академії Наук.

Поспішаючи здати діло з рук, або через недогляд, слідчий не заарештував цього „родича” і так надіслав справу до Москви. А там підкреслили червоним олівцем місце, де мова йшла про „родича” і повернули справу до дальшого розслідування, не тому що хотіли справедливости, а лише тому, що домагалися нових арештів.

Може це і врятувало мене від смерті, саме тим, що я довше затримався у в'язниці до остаточного розв'язання справи.

Після кінцевого допиту, я з дня на день чекав вироку. І справді, часто бувало так, що за тиждень-два по підписанні протоколу люди діставали вирок, або їх просто без вироку забирали „з речами” невідомо куди. Це було в тих випадках, коли справа йшла на „тройку НКВД”. До складу її належали три начальники з НКВД і слідчий, що доповідав про справу і був одночасно прокурором своєї жертви. Такі „тріки” безперервно працювали, особливо підчас „ежовщини”, вони видавали, позаочно тисячами вирoki смерті і лише зрідка—десятирічну каторгу.

Інші тисячі, переважно військовики й урядовці високих рангів, переходили через т. зв. „військову колегію” — зачинений суд з високих урядовців центрального управління НКВД. На той суд викликали вже й підсудного і ставили йому лише одно питання — чи визнає себе винним. Ніяких виправдань чи захисту не визнавали, та й мало хто виправдовувався, бо кожний підсудний, перед виходом до військової колегії потрапляв до кімнати, де був його слідчий, що обіцяв зідрати з живого шкіру, якщо зеперечить свої попередні свідчення. Про це нам розповідав високий урядовець управління південно-західних залізниць — комуніст Болотін, що побував на військовій колегії і випадково повернувся звідти до нашої камери з посивілою головою й присудом на 25 років. 90% тих, що йшли туди, діставали вирок смерті і лише найщасливіші — 15—25 років ув'язнення.

Діяли в ті часи ще й т. зв. „спецколегії”. На спецколегії потрапляло не більше 5% в'язнів. І то лише таких, що вже напевне не здібні були заперечити підписані ними легенди. Спецколегія формально вважалася цивільним судом, але насправді там засідали також урядовці НКВД в цивільному. До складу її входив і „представник” від робітників, але очевидно — до кінця надійний і перевірений.

Спецколегії діяли переважно коротко, при зачинених дверях, але інколи, коли те потрібно було для про-

паганди, (щоб показати „ворогів народу”) — і публічно. В такому випадкові підсудних тижнів за два забирали до окремої камери, де було більше повітря й краще підгодовували, щоб вони мали людський вигляд. Коли на тілі були сліди катувань, їх заліковували, а пізніше прилюдно питали: „А чи чули ви у в'язниці, щоб когось били на допитах?” „Ні, зі мною було багато людей, але я про таке нічого не чув”.

Такі інтермедії з безвільними людьми були потрібні для того, щоб заглушити поголоски на волі. Були навіть поодинокі випадки звільнення зі спецколегії, але тим людям, під страхом смерти, наказували зберегати таємницю мурів НКВД. Після тої школи вони жахалися навіть власної тіні й часто приневолені були стати на послуги НКВД.

Минали місяці, а потворний молох „єшовщини“ безупинно нищив сотні тисяч, мільйони нових жертв... На північ і Далекий Схід котилися безслідно незлічені, заграбовані ешелони, з мільйонами невільників на каторжну працю; в льохах і глухих ярах падали десятки тисяч від злочинських пострілів у потилицю... А в заграбованих мурах в'язниць далі йшла „підготовча робота“. На місце тих, що пішли, приводили майже щодня нових.

Напочатку літа, в нашій камері було вже 132 чоловіки, на площі 30 кв. метрів. Не мали вже місця не тільки лягати, а й сидіти. Доводилося робити це позмінно. В камері була неймовірна задуха, бо дашки на вікнах, розпікаючися на сонці, вже зовсім не пропускали свіжого повітря, ми роздягалися зовсім, але й це не допомагало. Піт невинно виливався з тіла. Ми вимочували його брудними шматами й потім викручували їх до полумисків, що стояли біля ніг. Повні полумиски поту передавали з рук до рук і зливали до „параші“.

Тіла всіх вкрилися червоною сверблячкою, що не давала спокою ні вдень ні вночі. Вночі, коли хоч трохи повівало свіжістю, виповзали з незримих щілин міріади блощиць і відбирали єдину втіху — забуття у сні.

На 132 особи ми діставали в той час лише один двохвідерний жбан води увечорі. Неможна передати того настрою, з яким люди чекали тої води, розподіляючи її в кухлики ніби якийсь неоціненний нектар. Очевидно невмисне замикали на цілий день воду і в убиральнях, — ми змушені були бродати там босим ногами в сморідному бруді і приносити його з собою до камери, ще збільшуючи задуху.

Коли в той час виводили нас на прогулянку і я озирався крадькома на товаришів, мені вони здавалися привидами з восковою шкірою на кістяку. Я з жахом у серці думав: невже і я такий самий?

Щодня від нас забирали одного-двох, що не мали вже більше сили так жити. Замість них приводили інших, свіжіших. Протести були нідочого, вони завжди закінчувалися побиттям, бо господарі тюрми мали всі повновасті безконтрольності.

Одного дня приволокли до нашої камери двох се-

лян, що побували на допитах у Броварях під Києвом. Вони розповіли нам, що там за колючими дротами, під Дарницьким лісом діяв страшний „комбінат смерти”. В цементових камерах, з навмисне наливою водою на долівках, тримали по 200—250 в'язнів на площі 30—40 кв. метрів. Так вони могли лише стояти, задихаючись у випарах власних тіл, майже без води й їжі.

Поруч з їхніми камерами, вдень і вночі діяли катівні і з поза їхніх стін невгавали нелюдські крики нещасних. Їм припікали ноги вогнем, напомпували шлунки водою, чи повітряною помпою з мотоцикла; заганяли голки під нігті; били дубовою лінійкою по найбільш уразливій частині чоловічого тіла.. І це все в XX віці, в „найщасливішій країні світу!”

Щодня з камер виносили кілька трупів, а ще більше виводили глумої ночі, десь недалеко до Дарницького лісу, на вічний спокій...

На місце їх приводили інших...

Серед двору катівні був глибокий колодязь. Коли одного дня проводили повз нього групу в'язнів, двоє рвонулося з шереди й кинулися туди сторч головою. Після того колодязь накрили дошками... Люди мріяли про каторжанський етап, як про щастя, бо про волю годі було й подумати.

Вже коли прийшли німці на Україну, вони виявили біля Броварів, у Дарницькому лісі величезні поховання, де мусіло бути кілька десятків тисяч трупів. Тільки це сталося пізніше, ніж у Вінниці і вони не мали часу їх розкопувати, бо вже відходили з України, та й самим їм треба було ховати кінці своїх чорних злочинів над українською людністю.

А там, у Броварях, так і залишилися нерозкопані могили невідомих тисяч, що пішли на той світ без хреста й похорону. Тільки десь нишком, серед ночі, тужили за ними матері й сироти гіркими сльозами...

Якось серед дня відчинилися двері нашої камери. „Штурпак” викликав прізвища трьох людей і наказав зібратися з речами. В числі їх був і я. Тому, що з речами майже ніколи раніше не брали вдень, виникла неймовірна надія: а може на волю?! Ми нервово почали вдягатися, а сусіди один перед одного проказували адреси своїх рідних, щоб передати їм звістку. Ми **обіцяли** це зробити, але припущення про волю було страшно неймовірним і я почував себе ніби наелектризованим — щось мало статися, бо на допити з речами не брали, а до іншої камери переводили звичайно вночі.

Коли ми вийшли на коридор, там уже стояло в ряду чоловік 12 з інших камер. Нам наказали приєднатися до них і ми чекали далі на тих, що їх виводили з інших камер. Нас все ж не кидало наївне припущення про волю...

Я потихеньку запитав свого сусіда в чому його обвинувачують. Ви:вилося, що він і сусід з другого боку мали „шпіонаж”. Це трохи охолодило мої сподіванки на волю, проте я зовсім не втратив їх, тим більше, що не підписував самозвинувачень.

Коли набралося з різних камер біля 30 осіб, нас вивели з коридору і ми поволі спускалися все нижче, аж до вихідних дверей з корпусу. „Штурпак” постукав у віконечко до зовнішнього вартового... У мене завмерло серце: невже воля!?

Та відразу прийшло гірке, зловісне розчарування: через віконце узяв штурпак у вартового ключ і повів нас сходами вниз. Він відімкнув спочатку дубові, обковані залізом двері, далі сталеві ґратчасті і ми опинилися у великій підземній камері, з мокрою цементовою долівкою, в підмурівках, під колишньою церквою. До вечора назводили туди біля 500 чоловік. Перестукавшись, ми довідалися, що наповнюються й сусідні камери.

Зовні, біля ґратчастих дверей, поставлено було двох вартових, які гостро наказали нам заховувати повну тишу. Крізь ґрати вони весь час пильно стежили за тим, що робиться в камері.

Ми всі були насторожені, бо доброго чогось чекати неможна було, тим більше що відсотків 80 присутніх

мали звинувачення в шпигунстві, решта — в українському націоналізмі й диверсії.

Серед ночі, коли ми, сьак-так умоствоивши на долівці, почали дрімати, загримів засув і до камери увірвався начальник в'язниці — катюга Іванов, в супроводі трьох — в уніформі НКВД. Він, виривчивши очі, не своїм голосом заорав до півсонних людей: „Встать, мать вашу... контра! Что тут за шум! Я покажу вам мать вашу...!” Ми оторопіло підхопились із своїх місць і мовчки стояли перед ним, похнюпивши голови. Дехто з нас не міг зорієнтуватися сон це чи дійсність, бо в камері панувала перед тим буквально мертва тиша. Ще більше затрівожило нас передчуття біди. А Іванов кілька хвилин викрикував на нашу адресу — найбрутальніші лайки й епітети і після цього наказав вартовим взяти 10 чоловік до „безвоздушного карцера”. Він ткнув пальцем на 10, що стояли ближче до нього, круто повернувся і з мерзенною лайкою на устах вийшов з своїми супровідниками, а вартові повели тих, ні в чому неповинних 10, слідом за ними.

Ми посідали на свої місця і з тривогою в очах, мовчки переглядалися поміж себе. Хтось у кутку, не стримавши нервового напруження, істерично заривав, але сусіди похапливо втишили його.

Вже ранком (так ми догадувалися, бо світу Божого нам не було видно), привели до камери тих з карцеру. Вони ледве волочили ноги. Замикали їх поодиноці в кам'яних мішках, де можна було лише стояти нагнувши голову. Мішки герметично замикалися й людина від задухи скоро втрачала притомність. Тоді вартовий на хвилику відчиняв двері і знову замикав їх. Так по кілька разів. Повернулося лише 8. Двоє мабуть померли від задухи, бо вже ніколи ми їх не бачили.

Наступного дня нам нічого не давали їсти, лише увечері принесли два бачки баланди і 15 хлібів на всіх.

В наступні 15 днів нас тримали далі в найсуворішому режимі, зовсім без прогулянок. А потім знову розвели по в'язничних камерах, тільки ми вже не потрапили там, де були раніше.

Пізніше, коли після ліквідації Єжова потрапив до в'язниці колишній начальник 5-го відділу київського Обласного НКВД — Гулаков, він розповів нам, що саме в той час готувався масовий розстріл, (не тільки в київській в'язниці) в зв'язку з ускладненням політичної ситуації на Далекому Сході. Так часто роблять у Советському Союзі і ніхто про це не знає, крім тих, кому доручено виконання.

Зрештою прийшов час зникнення Єжова. Як я вже згадував, ми довідалися про це тоді, коли побачили, що скринька на екарги Єжову на подвір'ї прогулянок зникла. У в'язниці цю подію зустріли переважно з великим оптимізмом, бо сподівалися, що дев'ятий вал все-союзного, безглядного терору спадає.

Так воно й сталося. І не тому, що Берія був ліпший за свого попередника, а просто тому, що „операцію” мільйонного масштабу було проведено і можна було зробити більшу чи меншу паузу до наступної. Головним диригентом її припало бути Єжову — колишньому особистому секретареві Сталіна. На цю роль призначив його не хто інший, як сам Сталін, він йому, звичайно, давав і директиви. Сталін не помилився у виборі: протягом короткого часу сотні тисяч було розстріляно, мільйони „підготовлено” до сибірської каторги й каторжної роботи на копальнях Колими. Кремль почував себе спокійніше. Щоб інсценізувати перед народом свою „непогрішимість”, Сталін проголошує на черговому з'їзді партії про „перекручування” політики, деякими робітниками НКВД — „ворогами народу”, та ще про те, що, мовляв, до НКВД „попролазили чужоземні агенти”.

Той, кого ще кілька днів тому називали „любимим наркомом Сталіна”, опинився, як небезпечний свідок сталінської директиви, в одному з невідомих підвалів і пішов слідом за своїми вчорашніми жертвами, а „батько” ще раз показався у ролі непогрішого вождя. Так само як і тоді, коли він проголосив про „запоморочення від успіхів” під час велетенського морду людей за доби колективізації. „Батько” завжди пильнує справедливості і йому повинні голосити осанну матері й сироти замучених, як „наймудрішому за всіх часів і народів”.

Щоб замилити людям очі, після ліквідація Єжова, звільняють може 0.01% тих, що лишилися ще до того часу у в'язницях і кілька сотень повертають навіть із Сибіру, просто тих, що випадково потрапили під руку. Все це — для пропаганди: дивіться, мовляв: той хто справді не мав провини — звільнений, а там залишилися вороги. Від них урятував нас наймудріший Сталін!

З тих же міркувань, кидають до в'язниці поодино-

ких співробітників НКВД, ніби за співучасть у „перекручування політики партії”, а тисячі інших нагороджують орденами. Тільки в цих випадках ті самі „перекручування” називаються „виповненням особо важних заданій партії і правітельства”.

У в'язниці я зустрівся з двома майстрами „перекручування”. Один з них був за Єжова начальником Христинівського районного НКВД (прізвища не пам'ятаю); другий — Гулаков — начальником 5-го відділу київського обласного НКВД. Обидва вони, очевидно боючися відплати, дуже запобігливо ставилися до тих, що мали авторитет у камері. І, шукаючи міцнішого ґрунту, розповідали часто про свої службові таємниці.

Христинівський начальник оповідав, що напочатку єжовської епопеї він одержав дерективу заарештувати в районі 3800 чоловік. Заарештувавши всіх, що колись уже сиділи за політичні справи і якось повернулися додому; всіх, що про них були якісь звідомлення від „сексотів”, він побачив, що плян ще не виконаний. А його ж треба перевиконати! Тоді начальник пропонує головам сілрад подати списки тих, що їх треба заарештувати. Величина „контрольного числа” була визначена пропорційно до кількості дворів. Плян було перевиканано і „ворогів народу” за допомогою дубової палиці — „оформлено”. Христинівський начальник за свою „працю” очевидно сподівався дістати орден, але замість того сам потрапив до „контрольного числа”, яке треба було забезпечити обласному начальникові.

Гулаков був більшою рибою. Він належав раніше до відповідальних робітників шпигунської сітки в Ірані, офіційно перебуваючи там на малозначній посаді в советській амбасаді. Пізніше він, в числі 11, приймав участь у крадіжці генерала Кутепова в Парижі. За цю „роботу” він дістав бойовий орден „красного знамені”. В офіційному акті на призначення ордену було, як звичайно, написано: „За виповнення особо важних заданій партії і правітельства”. Подобиці всіх цих „важних заданій” він нам розповідав уже після того, як йому вибили кілька добрих „орденів” на спині і він підписав легенду про шкідницьку роботу в органах НКВД.

Розповідав він також і про те, що на подвір'ї обласного НКВД, на Катеринівській вулиці у Києві, є гараж, до якого ногами часто в'їжджають „чорні ворони”. В'їжджають вони так, що через відчинені задні двері можна вийти тільки на східці, які ведуть до підвалу, — туди, де за рогом чекає розрахований і неблаганний стріл у потилицю...

Від сторонніх ушей він заглушується шумом мотора, що працює тоді на повному газі... Так, в одному лише Києві було розстріляно від листопада 1937 до лютого 1938 року понад 10 тисяч „ворогів народу”.

Гулаков пояснював нам, що потрапив до в'язниці тому, що не слухав наказів і гуманно ставився до в'язнів, які були у нього під слідством. Ми не зовсім були переконані в цьому, бо зовні Гулаков нагадував типового енкаведиста, а все ж схильні були повірити йому, бо траплялися й серед них, дуже зрідка, відносно гуманні люди. Пізніше, коли в інших камерах довідалися про його перебування у в'язниці, нас повідомили, що Гулаков немилосердно знущався з в'язнів. У камері його почали бойкотувати, але не чіпали, боючися відплатних репресій адміністрації в'язниці, що найбільш поблажливо ставилася до колишніх колег. Гулаков почав проситися і його перевели до іншої камери, очевидно, щоб згубити сліди. Пізніше він таки дістав від в'язнів добру відплату, у вагоні підчас виїзду на етап.

Після зникнення Єжова істотних змін у в'язничому режимі не сталося, лише ніби трохи легше били на допитах, але й ця зміна не обходила всіх. В загальному, державна катівна працювала далі. Все ж в'язні, в своєму безпорадному становищі, з дня на день чекали на „зміну ситуації“, намагалися відшукати її в різних малозначних змінах, що часто не мали загального значення. Особливо уважно старалися вишукати щось на свою користь в оповіданнях тих, що поверталися з допитів.

Пам'ятаю, одного разу насвітанку повернувся один наш отвариш з допиту. Вигляд у нього був жалюгідний. Коли назустріч йому піднялися запитливо заспані голови, він з удаваною міною таємничости оголосив: „зміна ситуації!“ Насторожено підвелось ще кілька голів і він тоді урочисто заявив: „Раніше мене били ніжкою від стільця, а тепер уже ні. Сьогодні мене частували ніжкою від стола!“ Дехто усміхнувся на цей дотеп, але більшість понуро схилила голови на своє брудне лашмїття.

Дні минали за днями, одноманітно, безрадісно. Наші надії на зміну ситуації, згасали. Може вона була для тих, що ще лишилися на волі, бо нових людей приводили мало. Ми були приреченими...

Вже далеко перейшло за північ, коли заgrimів за-сунув і до камери увійшов чоловік. Не чоловік, а кістяк обтягнений воскового кольору шкірою. Лице живого кістяка світилося радістю так, що здавалося ніби вернувся він з безнадійної, багаторічної неволі додому. Ми не могли зрозуміти в чому річ, ми вже давно-давно не бачили такої радості в людських очах.

Це був Дмитро Борзяк — український публіцист, один з тих, що ще залишився напівживим після розгрому СВУ. А радість на лиці, так давно забута всіма нами радість — від того, що Дмитра Борзяка привели до нас з камери офіційно засуджених смертників, де він пробув 59 днів.

59 безконечно довгих днів, наповнених жахом неминучої, безглуздої смерті, що може прийти сьогодні, десь у темному кутку, від стрілу не в одверті груди, а в потилицю, від ворога, що звук стріляти лише з-за рогу, в безборонного.

Пізніше Борзяк розповів мені свою історію. 1929 р. він був заарештований, як ніби керівник пресового відділу СВУ. Довгі місяці, під тортурами, перебував у в'язниці. Від нього домагалися фальшивих свідчень на академіка Сергія Єфремова, (у якого Борзяк бував кілька разів), та інших представників української еліти.

Борзяк витримав тортури й свідчень не дав. Може через це, або тому, що тяжко захворів у в'язниці, на процесі СВУ він не фігурував. Самообвинувачення погодився підписати сам С. Єфремов, коли перед ним поставили ділему: визнання неіснуючих провин, або масові арешти української молоді — зокрема всіх учнів Єфремова.

Як і треба було сподіватися, підступно здобути визнання використали на публічному процесі, розфарбувавши їх усіма кольорами для публічної опії, а учнів Єфремова і десятки тисяч найсвідомішої української молоді розстріляли в льохах та згноїли в Сибіру.

Борзяк, лише збігом щасливих обставин, напівживий, урятувався з вовчих лабет.

Прийшли роки Єжовщини. Борзяка, як потенціального ворога, чи просто як людину з минулим, без будь-якої провини, заарештовують і тортурами змушують

підписати дивовижні самообвинувачення про активну діяльність в неіснуючій націоналістичній, диверсійній організації. Щоб надати цьому більшої правдоподібності, щоночі викликають на допити Борзякового приятеля — маляра Н. і на дев'яту ніч він підписує протокол, що підтверджує легенду слідчого.

Маючи ці „незаперечні документи”, спецколегія київського обласного суду кличе Борзяка на розправу.

Побачивши в залі суду живу тінь свого близького товариша, „свідок обвинувачення” — маляр Н. зрікається свого „свідчення” і пояснює судові, при яких обставинах він його підписав. Суд „найдемократичнішої країни” не вважає на це і надає слово прокуророві, який на підставі „найдемократичнішого права”, „доводить”, що Борзяк є найлютішим ворогом народу, що він є онук свого діда і син свого батька, які мали 50 га землі. і „кривавими інтригами обплутували майже весь ССРСР, та в спілці з кривавим капіталізмом всесвіту, намагалися повалити советську владу”. І суд, який дивиться на право (закон), так як і наліво (бо інакше йому не випадає дивитися) засуджує Борзяка на кару смерті, не обумовлюючи того, що передсмертна агонія має продовжуватися 59 днів. Таку жахливу агонію, разом із тисячами інших, Дмитро Борзяк пережив у Лук'янівській в'язниці, на шостому коридорі.

Від 11-ої ночі до 4-ої ранку камери смертників були наелектризовані чеканням неминучої смерті. В кожній з камер ночами западала мертва тиша: затаївши віддих, люди прислухалися до яких дверей наближаються кроки, як повертається ключ у дверях... Відчинивши двері стають і обводять очима кожного по черзі... Після того пауза, страшна, неймовірно довга... перед викликом на смерть...

Іноді хтось із смертників не витримував її — з уст зривався істеричний крик. В такому випадкові нервового „штурпаки” виволікали на коридор і там заспокоювали по своєму...

Інколи з коридору — на всі груди — передсмертний голос розпуки: „Прощайте браття!”... І метушня, щоб замкнути рота.

Лише після 4-ої ранку западала камера на голій цементовій долівці, в якусь нірвану кошмарів, щоб знову збудитися... може востаннє... І так 59 днів...

Були такі, що чекали навіть по три місяці, доки їх вели на смерть, або у виключному випадкові вимінювали смерть на кільканадцять років каторги. Так було і

так є, бо конституція — „найдемократичніша” така, як тільки може бути у „батька” для дітей...

Людина, що якимсь чудом врятувалася з того пекла, ніби заново народжувалася на світ, тільки вже з глибокою зморшкою, що лишалася на чолі і в серці на все життя...

Я пригадую, з якою глибокою любов'ю до життя згадував Борзяк окремі епізоди ще з того часу, як був на волі, з яким незміряним теплом він говорив про своїх рідних, синочка.

Часто він згадував і про свого близького друга — Тодося Осьмачку: „Він ж уявіть, Миколо, що це за людина: живе місяцями зимою в склепах на кладовищі і творить такі прекрасні речі. Ось послухайте: і він пошепки деклямував мені цілі уривки з Осьмаччиних перекладів Шекспіра та його барвисті октави... І це ж у склепі, або десь на горіщі! А як би міг розквітнути цей талант і скільки ще інших, коли б Україна була нашою!”

При цих запальних розмовах очі Борзяка блищали хворобливим вогнем і розмова часом зривалася гострим і сухим кашлем. На хусточці з'являлися червоні плями... Але він не зважав на це, бо перші дні після камери смертників, Борзяк взагалі не визнавав, що може існувати на світі смерть. Він вірив також, що знову мусить прийти якесь чудо і він повернеться додому.

За два тижні після воскресіння з мертвих, Борзяка викликали з камери й на коридорі проголосили милість: „Кару смерті замінено на 15 років політ-ізолятора”.

Радість, що розцвітала в його хворих грудях, якось відразу зів'яла...

„Мабуть уже ніколи не побачу Дніпра з Володимирівської Гори і не візьму на руки свого синочка...” сказав мені... І таким глибоким, невимовним горем повіяло від цих слів.

На другий день Борзяка забрали від нас. А через два тижні в'язничний телеграф, через муровані стіни, повідомив, що Дмитро Борзяк шматком скла перерізав собі вени...

Наша камера, що так дружньо зустріла смертника, вшанувала його пам'ять глибокою мовчанкою і не один кулак міцно стиснувся тоді в безсилій люті.

Минуло ще кілька одноманітних, довгих місяців. Ми перебували у в'язниці майже без руху. Здавалося, що нас, ніби речі, переховують у вантажному склепі.

Одної ночі мене несподівано покликали на допит. Слідчий був уже інший — Шапіро, але почав свою „роботу” такими ж методами, як і попередній використавши засоби фізичного впливу, тільки вже в послабленій формі. Все ж відчувалася „зміна ситуації”.

Слідчий спочатку домагався, щоб я писав якусь легенду про контрреволюційну роботу, пізніше почав допитуватися про мого родича в Академії Наук і про тих, що давали на мене свідчення. Не вибивши з мене свідчень, він над ранок почав писати протокол і після того відпустив мене до в'язниці. Другого дня він знову покликав мене. Вже не бив і нічого не допитував, лише дав мені перечитати обвинувачуючі свідчення і розписатися в тому, що він подав матеріяли обвинувачення. Такого під час Єжовщини не траплялося. Я знову поїхав до в'язниці. За чотири місяці по цьому мене покликали до „начальника коридору” і він прочитав мені, що на підставі ухвали „особого совещання при НКВД ССРСР”, мене засуджено за арт. 54. 11. (участь у контрреволюційній організації) до 10 років ув'язнення в далеких „ісправітельно-трудових лагерьх НКВД”. Я вислухав цей вирок майже з повною байдужністю, бо вже встиг звикнути до думки про мою приреченість. Я вже так намучився у в'язниці за 20 місяців, що мені хотілося хоч у пекло, аби вирватися з неї.

Незабаром почалася підготовка до етапу. Засуджених вибирали групами з камер і зводили до інших великих, де містилося в такій же тісноті, по 200—300 чоловік.

Там оголосили, що перед виїздом ми матимемо 10-хвилинне побачення з рідними. Така „гуманність” здавалася нам просто неймовірною. Ми думали, що це оголошення зроблене просто на глум. Але за кілька днів справді почали викликати на побачення. Кожний ішов із завмираючим серцем, бо не знав, хто ще там залишився на волі. А ті, що їх ще не кликали, думали лише про те, чи матимуть вони щастя побачити когось із рідні.

Вже понад 20 місяців я перебував у в'язниці, в умовах найсуворішої ізоляції від зовнішнього світу. Лише по тому, що я діставав щомісяця 50 крб., я знав, що хтось із моїх близьких ще живе.

Неможна переказати словами того чуття радості й страху, яке спалахнуло, коли дійшла черга до мене. Я йшов по коридорах і здавалося, що не дійду. Мені терпили руки й ноги, а серце то шаленно билося, то ніби зупинялося. Думка була лише про одне — чи побачу синочка й дружину...

Мене, й ще двох зі мною, відвели до коридору, відгороженого від кімнати густою дротяною сіткою, ніби решетами з молотарки. Я вп'явся очима в сітку в неймовірному хвилюванні.

В кімнаті нікого не було. За півтора метри від сітки зроблено було півтораметровий бар'єр. Поміж ним і сіткою повільно проходжувався „штурпак” скося поглядаючи в наш бік. Він зупинився посередині і грубо наказав, що підчас побачення ми повинні заховувати повний спокій і нічого не говорити про умови нашого побуту й допитів. За недодержання цього... „свіданіє будет прервано і ви понесьоте суровое наказаніє”.

Ми слухали його й не спускали очей з дверей у протилежному кінці кімнати. За кілька хвилин вони відчинилися і до кімнати увійшла моя сестра, а з нею ще якісь незнайомі мені люди. Дружини й сина не було... Мені ніби щось урвалося в грудях, я похилився на сітку, щоб не впасти додолу і пальцями схопився за вічка. Спазми млості підкотилися до горла і я ледве стримався, щоб не заридати.

Сестра наблизилася до сітки і рогублено водила вздовж неї очима, не впізнавши мене в першу мить. Коли я озвався до неї, вона сплеснула руками: „Ой, братіку ріднесенький! Ой, що з тобою зробили!” і залилася сльозами. Цей голос і сльози вивели мене із стану зацепенілості: „А де ж синочок і дружина?” — запитав я, — „що з ними сталося?” „Вони живі, живі... тільки вона змушена була зректися тебе як від ворога народу і етпер не могла прийти... Я прийшла... І мамочка жива і всі живі... тільки вони не в Ки.ві.. ти не журися мій ріднесенький... ой, який же ти нещасний...” І знову розридалася.

Забувши про своє горе, я почав її заспокоїти: „Не плач, сестричко... це я трошки хворів... тепер почуюю себе цілком добре... мені нічого не болять... і мамусі не кажи, що я трохи змарнів, бо й вона буде плакати,

не треба, вже все минулося... поїду — буду працювати за фахом і все буде добре, не плач, моя голубко...!"

Ще я говорив якісь слова втіхи, не пам'ятаю що саме, і трохи заспокоїв її — таку ж нещасну як і я, змарнілу у вічній біганині по чергах за шматком злиденного хліба.

Коли „штурпак” відійшов далі, вона пошепки запитала: „Чи правда, що вас б'ють?” — „Ні, ні, тепер уже ні...”

Я просив її ще заспокоїти мамусю і всіх. Так хотілося мені хоч на хвилиночку торкнутися до неї руками, поцілувати... Так стужилося серце за рідною людиною! Але між нами була дротяна перепона і грубий цербер — „штурпак”...

Відмахнувшись від різних питань товаришів у камері, я пробрався до свого кутка, сів на своє брудне шмаття і гірко заплакав... такий невимовний біль стиснув за серце. Аж тоді я найглибше відчув, як стужилося серце за рідними, такими ж нещасними „на волі”, як і ми за ґратами. Два дні я майже нічого не їв і не розлучався з моїми безрадісними думками...

Надходив вечір, листопадний вечір 1939 р. Трійками виводили нас зпідворотні етапного корпусу й саджали на помості вантажних автомашин, оточених вартою з рушницями наготові. Варта — і навколо, на бортах машини

На пригорку, недалеко від в'язничних воріт стояла група жінок з дітьми, з торбинками в руках. Мабуть, якось довідався дехто, що має від'їжджати етап. Вони поривалися очима і всім тілом до в'язнів у машинах, похапливо посиляли нам руками прощальний привіт і кожна з них певне хотіла впізнати свого. Ми з таким же напруженням вдивлялися до них: хоч на мить ще забачити рідну людину!

Мій сусід, що сидів біля борта, раптом крикнув: „Ганнусю!“ і замахав рукою. Старший вартовий, що сидів на борту біля кабіни, скрикнув: „Бей его гада по рукам!“ І той „штурпак“, що сидів біля нас, не вагаючись виконав наказ: з якоюсь дикою люттю вдарив прикладом у плечі. Машина прискіпила рух і не бачили ми вже тих пекучих сліз, що котилися в безсилий ненависті з Ганнусиних очей.

На запасних колях Лук'янівської станції нас пакували відразу по 42 особи до товарових вагонів з азгратованими вікнами і поспішно замикали двері, щоб не встигли побачити люди, яким вантажем виповнено, у вечірньому присмерку, довгий „ешелон особого призначення“. Його уважно оберігали довірені вартові з вишколеними вовкодавами.

Було гостро заборонено виглядати у вікна і ми тиснулися всі до випадкової шпарочки у дверях, — гарячково шукали поміж силуетами в далині когось рідного, хоч і неможна було у вечірніх сутінках на такий віддалі розпізнати когось. Ми тільки зауважили, що вартові, виставлені біля дороги, не давали людям зупинятися, відганяючи їх далі.

Коли вже зовсім стемніло, звідти, з того світу до нас донеслися тужливі слова: „Андрію, Андрієчку, я тут, я завжди з тобою... синочок здоровий...“ Той самий голос і ті самі слова ми чули всю ніч, аж до світанку. Ніби чайка, одна-однісінька квилала у відчаї над замряченим, безбережним простором. Видно від-

ганяли її, бо були довгі паузи, а потім знов, з іншої сторони, те саме... Десь віддалік з вагону ніби вирвався відклик, але він був заглушений ударами прикладу рушниці об стінку вагону...

Голос то віддалявся, то знову прибивався ближче. І таку глибоку журбу породжував він у наших серцях. Хотілося плакати, та не було сліз...

Ми сьак так розмістилися на голих дощаних нарах і майже не спали цілу ніч, чи тому що не стало вже камерної задухи, чи може тому, що в тиші ночі прислухалися, чи не почуємо і ми знайомого голосу.

На Лук'янівці ешелон простояв до ранку і вже тоді рушив у незнану путь. Незабаром він знову зупинився на бічних глухих коліях Києва „товарного” і там простояв ще цілу добу. Знову вночі ми чули розпачливі голоси, що десь зпоза вагонів кликали своїх рідних.

Нам почала дошкуляти спрага: на дорогу нам видали по 4 оселедці й по хлібині, — води ми не мали ні крапельки. Вранці, спочатку несміливо, а пізніше голосніше почали вимагати води. За кілька хвилин уже весь двохтисячий ешелон, ніби за чиєюсь командою, кричав: „во-ди! во-ди! во-ди!” Не допомагали й приклади „штурпаків” об стіни вагонів. Обережно визируючи через ґрати вікон, ми помітили що поміж вагонами й на дальших рейках почали збиратися залізничні робітники й випадкові перехожі. Вони прислухалися до нашого алярму і потайки, співчутливо махали до вікон руками. Зрештою варта, якій не вигідно було допускати таку демонстрацію, почала відчиняти двері й подала до кожного вагону відро води. Ешелон знову припинив, а за дві години вже ритмічно стукотіли колеса, ніби проказуючи знайомий нам маршрут: „На-Сибір, на-Сибір!” Перед нами стелилася невідома, далека путь, якою майже немає вороття...

Ешелон добре охороняли. В задньому й передньому вагонах була варта з кулеметами й собаками. Розстановлено було вартових і на проміжних площинках між вагонами. На менших станція він не зупинявся. На вузлових його заганяли переважно на бічні, дальші колії. Тоді з вагону на вагон перескакували з розгону по дахах вартові, щоб переконатися чи не проломили де „вороги народу” дошки в дахові. Інші ходили понад вагонами і дерев'яними молотками, з довгими держаками, обстукували стінки у вагонах. Так було на кожній великій зупинці. Зрідка в дорозі нам давали трохи води, якоїсь гарячої баланди. Переважно ми одержували хліб і солону рибу.

Всі свої обмежені можливості ми скеровували на

те, щоб якось подати вістку додому. Найбільшою цінністю був шматок пакувального паперу і олівця, що їх пощастило зберегти при обшуках. У декого зберіглося кілька аркушків цигаркового паперу. На ньому писали з одного боку коротенького листа, з другого — адресу. Прив'язували до шкориночки хліба й кидали крадькома через ґрати там, де бачили залізничних робітників, чи випадкових подорожніх, переважно в той час, коли потяг рушав з місця, чи притишував ходу. Пізніше вже дома я довідався, що всі мої 8 листів, які пощастило викинути, починаючи від Харкова і минаючи Свердловськ, дісталися додому. Очевидно люди на волі розуміли яких ворогів народу везуть „ешелоном особого призначення”.

Не один раз, підчас довшого постою нашого ешелону, остеронь збиралася групами люди і дехто з них пробував передати нам якусь їжу, але варта категорично забороняла це робити й відганяла людей від ешелону.

Пригадую ще й такий подорожній епізод: одного разу наш ешелон зупинився на колії великої Уральської станції. Очевидно недобре було розраховано зупинку, бо незабаром проти нас зупинився далекосхідний, комфортабельний експрес. Через широкі вікна його, ми бачили блискучі купе першої класи і добре одягнених, ситих і веселих пасажирів, що безсумніву належали до советської аристократії. На столиках були розкладені різні смачні речі, про які ми вже давно втрапили навіть уявлення.

Побачивши нас, деякі пасажири блакитного експресу поставали біля вікон і оглядали нас ніби мешканців зоологічного саду, проте в очах декого з них виразно світилося співчуття і одночасно з ним — страх про свою власну, завітнішу долю.

Проти нашого вікна стояв військовий вищого рангу, з трьома орденами на грудях. Він сумним поглядом дивився на нас і коли експрес рушав з місця, підняв руку до грудей і непомітно для своїх сусідів, послав нам нею прощальний привіт. Мабуть він розумів, що не зважаючи на всі свої заслуги, завтра може поїхати, без будьякої провини, слідом за нами, в такому ж „сталінському ешелоні”.

Починалася тайга — на сотні кілометрів тягнувся майже незмінний ландшафт — ліс і ліс без кінця-краю. Назустріч нам котилися довжелезні ешелони з лісом і рудою. Вони нам розповідали, яка робота чекає нас незабаром. Дуже часто бачили ми поміж деревами бараки, чи намети огорожені колючими дротами. На кожному розі дротяних загорож височіли будки вартових і майоріли постаті з рушницями, зодягнені в довгі кожухи й валянки.

На залізничних станціях у тайзі ми вже побачили інших робітників. Це видимо були дуже нещасні люди, виснажені докраю. Зодягнені вони були в брудне лахміття. Ноги їх були обмотані ганчір'ям і взуті в личаки. Вони вантажили дерево до вагонів, прокладали бічні колії, чи виконували ще якусь тяжку роботу. Біля кожної партії робітників була неодмінна варта, що не тільки стерегла їх, а й підганяла до роботи.

Забачивши наш ешелон, каторжники співчутливо кивали нам головами і, озираючися на варту, питали звідки ми і що чути на волі. Несміливо вони запитували про те, чи не маємо ми зайвого шматочка хліба або закурити. На питання про умови побуту вони безнадійно махали рукою. Така ж глибока безнадія світилася і в їхніх очах, вона надавала тон усій постаті людини.

А назустріч нам плівла без кінця-краю непривітна, ніби мертва, тайга, засипана глибокими снігами і все частіше пробігали перед нами колючі дроти „ісправітельно-ртурових лагерей НКВД“, із сторожовими будками, що могли б заслужено бути емблемою на прапорі великої в'язниці народів — СССР. І скільки горя, скільки розтерзаних душ і тіл припишло за нами, в безсилому відчаю й безнадії...

Наш ешелон зупинився серед великого, засніженого порубу, на запасній колії. Недалеко від нас, за колючими дротами, було кілька десятків бараків. Поміж ними повільно снували якісь сірі, одноманітні постаті.

Вартові відчиняли двері і наказували нам виходити. Ми зіскакували в пухнастий сніг, вгрузаючи до пояса—раді, що нарешті так багато свіжого повітря навколо. Воно просто забивало віддих, але ми пожадливо наповнювали ним груди, ще і ще...

Етапний табір Сама, що звався так за ім'ям найближчої від нього залізничної станції, був розбудований на величезній галявині посеред тайги і обгороджений двома рядами колючого дроту. Навколо височіли незмінні буди вартових. Довгі, рублені бараки, з низькою стелею, були майже зовсім виповнені суцільними, двохповерховими нарами. Поміж нарами, вздовж—лише вузький прохід і посередині—залізна піч.

Передвчора відійшов звідси попередній етап і частина бараків була вільною. Ми є чергові мешканці—по 300 осіб у кожному бараків. Маємо відносно, незвичну для нас волю, бо можемо ходити на території табору без охорони. Не дарма останнім часом покладали так багато надій на “зміну ситуації”. Оце вона власне й прийшла для нас.

Крім нас у таборі є ще кілька сотень тих, що приїхали кілька днів перед нами і чекають дальшого призначення. Крім того що ми побачили на дорозі і тут, вони майже нічого не можуть розповісти про умови побуту й праці. Попереджають, що в таборі, крім політичних, є ще кілька десятків кримінальних в'язнів і що нам треба остерігатися їх уночі, бо можуть забрати останню одежу. Походивши по табору, знайшли ми барак у якому жило понад 200 етапних з південної Грузії—переважно нащадки родовитих кавказців. Бліді, виснажені обличчя, але в очах—блиск незламаної гордості й жагучої зненависти до тих, хто з сонячних, гірських аулів завіз їх у цю холодну, вічно понуру тайгу. Щодня з їхнього бараку виносили 3—5 мерців. Вони не могли перенести 30—45 ступнів морозу і багато з них відразу захворіло на сухоти чи гостре запалення легенів. Медичної допомоги майже не було. Той же “лікпом” що і у в'язниці, з таблетками аспирину. Життя тут зовсім дешеве. І чим більше приречених відійде на той світ,

тим спокійніше почуватиме себе Кремль! А могил у тайзі можна накопати безліч і ніхто не знайде їх під глибокими сибірськими снігами...

Весь день ми пережили під враженням свіжого повітря і тої відносної волі, про яку вже так давно забули. Коли я проходив подвір'ям, мені все здавалося що слідом іде охоронець. Я навіть оглядався навколо себе кілька разів, щоб переконатися чи справді мене ніхто не супроводжує.

На ніч ми виставили кілька вартових біля дверей, маючи на увазі застереження проти кримінальних. Але ми й так майже всі не спали, бо відразу на нас напали міріади блощиць. Рятунку від них не було жадного, крім смертельно-міцного сну, який зрештою врятував нас.

Прокинулися ми середночі від крику, що зчинився в двох сусідніх бараках. Ми кинулися туди на допомогу. В бараці, до якого ми вскочили, було зовсім темно. При дверях і в середині вовтузилися люди з бійкою й криком, де бараків надбігали звідусіль інші люди на захист до своїх і бійка продовжувалася може з пів години. Закінчилася вона перемогою над грабіжниками. Вони повтікали до свого бараку, залишивши на полі бою одного забитого. Троє наших були поранені ножами. Один з них ранком помер.

Таборова варта а ні пальцем не ворухнула в цій справі, бо знала певне, що йдеться не про бунт. Вранці забрали двох забитих і нікого навіть не питали що сталося. Другої ночі нас уже не чіпали, лише тому, що на нашому боці була перевага.

Ранком нам видали по кілограму хліба і наказали вишикуватися біля бараків. Чекали ми на морозі з годину, доки рушили до воріт. Біля воріт лежала купа якогось брудного дрантя, його роздавали лише тим, що зовсім не мали одягу, або мали ноги обмотані ганчірками. Це мабуть був одяг з тих нещасних, що померли на каторжній праці, залишивши по собі лише одну пам'ятку—брудне, жебрацьке дрантя

За ворітьми чекав нас великий озброєний конвой із собаками. Озброєної варти на терені табору ми взагалі ніколи не бачили. Такий був закон охорони, бо в'язні могли у хвилині відчаю накинутися на вартового і відняти зброю.

Перед відходом начальник конвою попередив нас, що той, хто виступить з колони, буде забитий, як собака. Ми рушили в незнану путь, вузькою дорогою прорубаною серед безмежної тайги, що простяглася густим пралісом на всі боки. Величезна, майже 3-х тисячна колона розтяглася по дорозі скільки зглянеш оком, а обіч неї—на кожні 50 метрів — вартові з карабінами й собаками; спереду й позаду—цілий ескорт. Дорога була трохи протоптана, ма-

буть попереднім етапом, але місцями ми так угрузали в сніг, що тяжко було з нього вирвати ноги. Вже в перших годинах подорожі, слабші почали приставати. Щоб вони не затримували руху, ближчі вартові цькували їх псами, або підганяли прикладами, супроводжуючи цю “забаву” реготом і московською лайкою. Сильніші допомагали своїм товаришам, але й самі вже скоро не мали сили йти. Зрештою нам дозволили зупинитися й посідати на дорозі, бо вже сама варта потомилася і потребувала відпочинку.

Ішли ми увесь день і увечері, з короткими відпочинками. Не звикши до таких переходів за довший час непорушного сидіння у в'язниці, голодні й виснажені, ми вже вибивалися з останніх сил, коли забачили в далечині проблиск вогнів. Було вже десь певно по 12-й ночі, коли ми підійшли до табору “Палкіно”. Нас перераховували і впускали за дротяну огорожу. Ми були так змучені, що брудні бараки здалися нам за рідну хату. Не чули ми вже ні голоду, ні блощів, послушши мервецьким сном

Другого дня нас покликали на медичний огляд. Він полягав лише в перевірці наших м'язів: голих людей оглядали як худобу на ярмарку і при тому робили якісь помітки в спискові. Коли дехто пробував поскаржитися на хворобу, йому сміялися у вічі: „нічево, не падохнешь! Ти думаєш, що на бал приїхав?” Або ще щось інше в такому стилі.

800 чоловік з нашого етапу, після огляду, відокремили, решту розмістили групами в тих бараках, де вже жили люди з попереднього етапу. Вони працювали в лісі, чи на велетенському тартакові, за пів км. від табору, на березі р. Лозьви. Так вона звалася мабуть тому, що береги її були порослі величезними кущами лози, черемухи, тощо. Навесні Лозьвою сплавляли сюди з порубів сотні тисяч кубометрів лісу і тартак працював безупинно, його обслуговувало понад 3000 в'язнів. Працювали вони на 2 зміни—по 12 годин. До тартака, десь від більшої магістралі, була прокладена залізнична колія, по якій, день і ніч, один за одним, відходили ешелони із шпалами, дошками, будівельними матеріалами.

Ми зустрілися в Палкіно з людьми, що вже побували в різних лагпунктах (лагерних пунктах) на Сибіру. Вони вважали Палкіно одним з найкращих, саме тим, що робота на тартаку вважалася найлегшою, а сам табір мав навіть електричне освітлення. Поза тим, усе інше було як скрізь.

Недалеко від табору, по той бік дротяної огорожі, ми побачили величезний частокіл зі стовпів, загострених зверху. Він зовсім подібний був до огорожі московського селища часів Івана Грізного. За частоколом нічого не можна

було побачити. Один із старших в'язнів сказав нам, що там карцер. Коли в'язень, часом з незалежної від нього причини, порушував правила внутрішнього розпорядку, чи не додержав робочої інструкції, його надсилали на кілька днів до карцеру. Там він перебував у зовсім неопалюваному бараці. Коли провина була дещо важливіша, з нього скидали одяг і залишали в одній білизні, а ще в тяжких випадках—зовсім голого, лише на голих дощаних нарах. Денно видавали по 300 гр. хліба і кухлик води. Після 2—3 днів карцеру мало хто з таких роздягнених залишався живий. Часто бувало, що він взагалі не повертався звідти.

Влітку, на зміну морозові, карцер “обслуговували” комарі, що тучею налітали через навмисне вийняті віконечка вгорі, і щілини в зрубіві.

Ті карцери, побудовані очевидно “за общесоюзним стандартом”, ми пізніше бачили їх у всіх інших лагпунктах, де нам доводилося побувати. Це — невід'ємна частина кожного „ісправительно-трудоного лагера”.

В Палкіно мені не довелося залишитися. На другий день після огляду, нас розбудили о 4-й рано і наказали збиратися до етапу. Перед відходом дали юшки з вонючої риби, на дорогу по пів глевкої хлібини і по два оселедці. За годину, з невеликою групою тих, що довше жили в таборах, ми вже вирушили в дорогу, в супроводі собак на двох і чотирьох ногах.

Кілометрів з 20 ішли ми “лежньовкою”—дорогою, викладеною на болотистому ґрунті, з колод більших за телеграфні стовби. Колоди лежали одна повз одну, скріплені великими, залізними штабами. Дорогу цю побудували раніше, ще коли закладалося м. Івдель. Нею підвозили ліс до будови міста і матеріяли та машини до будови велетенського тартака в Палкіно. Будували ту дорогу звичайно без будьяких машин, лише м'язами багатьох тисяч в'язнів. Тяжко собі уявити скільки праці вкладено в цю споруду: скільки нещасних людей згинувло тут.

Понад дорогою, між деревами, ми зауважили якісь купи снігу на рівному місці і наші спутники пояснили нам:—це груддя на могилах, присипане снігом. Тут вічна мерзлота: влітку земля розмерзається не глибше як на метр. А ями вибивають ломами відразу на 300—500 чоловік. Сьогодні принесуть 10, завтра—15... Коли накидають повну, привалюють мерзлим груддям, щоб не смерділо влітку...

Буває так, що вовки підгрібаються туди і розтягають мерців. Тоді пошлють кілька чоловік і ще трохи прикидають...

Я дивився на ці безвісні могили і думав, що може десь

тут, в одній із них, лежить і мій старенький батько, бо після арешту згинув слід за ним навіки. Єдиним злочином його було хіба лиш те, що до революції мав 10 га. поля і завжди відвідував церкву, — останнім часом ту, що її, такі як і він, десь побудували у стайні, на околиці м. Черкас. Інші церкви були знищені, або замкнені. А 1938 р. прийшла черга і на ту, що в стайні, бо майже всі відвідувачі її, переважно старі люди, були заарештовані. Лише за свою віру, вони знайшли безвісну смерть ось у цих, або інших могилах, без хреста й похорону...

Десятки таких могил ми бачили скрізь, де проходили по тайзі, біля лагпунктів. А скільки було їх по всім Сибіру, по берегах північних морів; скільки лишилося у Винницях, Броварах, Катинях!?

Коли вже зовсім розвиднилося, ми побачили в кінці дороги м. Івдель—велике селище, що мало яких 400—500 рублених будинків, розкиданих на обох берегах ріки, що мала таку-ж назву. Івдель був збудований зовсім недавно, на місці викорчуваного лісу, виключно каторжанською працею. В центрі міста, на пригорку стояв величезний, двохповерховий, рублений будинок з колонадою двохсотлітніх листвяниць на фасаді. На великому фронтоні—кількаметровий напис: “Главное управление Ивдельлага НКВД СССР.” Тут, за цими стінами, повз які ми тепер проходили, сидів якийсь московський сюзерен, що був необмеженим володарем життя й смерті сотень тисяч людей. А цей похмурий будинок з величною колонадою здавався мені схожим на велетенського спрута, що простягнув свої щупала поміж тайгою до лагпунктів і ними висмоктує всі сили нещасних, що поневіряються там без краю й просвітку.

На мапі неосяжних концентраційних таборів СССР, що кров’ю розлилися майже по всій території за Уралом, Івдельлаг позначений чи не найменшою латкою, бо він мав у своєму розпорядженні тільки (!) 350.000 рабів. Інші мали їх по півтора, а то й два мільйони!

Не може бути сумніву, що 1939—40 роках в концентраційних таборах “країни сталінської, соняшної конституції” було найменше 15.000.000 в’язнів, що працювали з дня на день, на каторжній праці, майже безкоштовно, на дальшу розбудову в’язниці народів і на демпінг та оплату комуністичних заколотів і шпигунства—за кордонами. Тепер ця армія напевно збільшилася, бо крім своїх, прийшли ще нові контингенти із “звільненої” території Європи. Туди поїхали також і “остарбайтери”, що поневірялися на тяжкій праці в такій же “сонячній” гітлерівській Німеччині. Вони добровільно поспішили на “родіну”. Їх пускати між люди

не можна. бо вони розкажуть як насправді живуть люди за кордоном. Закордон може мати лише чорні фарби!

Перейшовши Івдель приспішаним темпом, ми знову потонули в тайзі і тут, як і перед тим, на галявині побачили кілька великих куп снігу. Знову груддя... І нігде не на писано, що тут поховані кості тих, що будували це прокляте місто. Такі ж купи мабуть були на всіх сторонах Івделя. Тільки цим він може пишатися та ще тими темними ділами, що творяться за понурими стінами будинка — спрута.

За Івделем, у лісі нам дали пів-годинний відпочинок. Ми підкріпилися оселедцями і закусили снігом. Вартові ж і їхні пси їли м'ясні консерви.

Незабаром у тайзі, обіч дороги, на великій галявині, ми побачили дивне видовище—8 справжніх українських хат, рублених, але обмазаних глиною і побілених. Тільки дахи на них були не солом'яні, а дощані. Хати були обгорожені дерев'яними парканами і мали прибудови для худоби. Нас приємно вразило це видовище, що так яскраво нагадало нам про Рідний Край. Ми всі вп'ялися очима на селище і помітили, що люди, які були на подвір'ях, вгледівши нас, відразу тікали до хат і звідти обережно визирали, з-поза завісок на вікнах, як дикуни, ніби боялися, що ми несемо з собою якесь нещастя для них. Ми подумали, що це люди, які здичавіли в таїзі, але пізніше довідалися, що вони лише додержували наказу управління НКВД поводитися так під час наближення етапу. Розповіли нам і про походження цих селищ

Під час розкуркулювання і колективізації на Україні, 1929—30 р., сюди в глуху тайгу, між болота, де ще не ступала нога людини, приганяли, так як оце і нас женуть, сотні тисяч людей. Їм залишали на кілька день харчів, пилки, сокири і наказували тут оселяватися. Рятуючись від лютих морозів, що в цій місцевості досягають близько 60 Ц., з останніх сил бралися будувати якийсь, бодай вітром підбитий, барак. А грілися й спали, голодні, напівроздягнені, з маленькими дітками, в снігу, підмостивши гілля. З двохтисячної групи до викинення бараку залишалося 50—60. Інші аж до весни лежали навколо задубілі, присипані снігом. Тікати не було сили і не мали з чим. Та й куди? знову в руки катюзі? А навколо, на тисячі кілометрів, одноманітна, суворая тайга, засипана холодними снігами...

А все ж були такі, що відважувалися, тільки майже всі вони знайшли могилу в чужій чужині.

Ті що пережили зиму смерті і поховали своїх дітей, братів, батьків, будували собі хати з того осоружного барака. В тайзі вони наставляли сільця на дичину, живилися ягодами, грибами. А вже згодом приручали кіз, оленів і за-

вели навіть бджоли. Такі селища ми зустрічали не одного разу, переходячи тайгою

В 1940 році, коли почали прибувати етапи з “визво-лених” земель Західної України і Польщі, в тих селищах що були близько від Івделя, розмістили родини польських жидів (до таборів їх чомусь не посилали), а власників погнали під конвоем далі в тайгу, щоб вони будувалися за-ново. Їм дозволили взяти з собою тільки харчі, інструмен-ти та деякі хатні манатки Пізніше усіх жидів повезли до Біробіджану, але власників до селищ не повернули. Тре-ба-ж комусь опановувати дику тайгу.

За цей день і частину ночі ми пройшли біля 70 км. і пізно вночі, безмірно втомлені, підійшли до лагпункту “Юр-кіно”.

На великій галявині вирубаного лісу, тут було лише чо-тирі невеликі, рублені бараки. Ми побачили спочатку тіль-ки невизначні силуети їх, бо все потопало в темряві. Лише у вартівничій буді біля входу блимав вогник лихтаря. З пів години ми чекали біля воріт, доки десь виринув зас-паний начальник варти, в супроводі двох помішників. При-свічуючи лихтарем, з незмінною московською лайкою, вони перерахували людей і розвели по бараках.

До нашого приходу, в лагпункті нікого крім варти не було, бо за кілька днів перед тим в'язнів перевели кудись да-лі, а ми прийшли в порожні, кілька днів неопалювані бараки Світла жадного не було і ми товпилися як отара овець, ви-шуковуючи вільного місця на нарах. Хтось роздобув сірника і присвічував щепками, що залишилися біля печі. Пізніше відшукали на подвір'ї трохи дров і розпалили в печі. Всі товпилися біля печі, щоб хоч трохи обігрітися після такого довгого переходу на лютому морозі, але вже не вистачало сили триматися на ногах і незабаром усі втиснулися на на-ри. Лишилося лише двоє вартових біля печі. За кілька хви-лин ми спали непробудним сном, не чуючи навіть блощиць, що з першої хвилини немилосердно напали на нас.

Прокинулися ми від металічного звуку сигналу. Не зва-жаючи на такий великий марш, таборових порядків не по-рушили і розбудили, як звичайно, о 5-ій годині. Відпочива-ли ми не більше чотирьох годин.

До бараку з криком ускачив вартовий: “падимайсь на паверку, давай бистрей!” Без цього проклятого слова “давай” не міг очевидно обійтися жоден вартовий. Ще у в'язниці і за весь час перебування в Сибіру, я чув його де-сятки тисяч разів у різних комбінатіях: “давай собірайся, “давай вихаді”, “давай работать”, давай бистрей” і про-сто—давай, давай! Це “давай” так набридло, що вже било по нервах. Мені здавалося, що коли б вартовим, контингент

яких вербували переважно з різних дегенератів, відібрати це слово, вони втратили б найменше половину свого внутрішнього змісту.

За кілька хвилин ми стояли в рядах перед бараком і черговий з варті перераховував нас, присвічуючи ліхтарем. А тому, що йому було дуже тяжко почислити 215, ця процедура, на 40 ступеневому морозі тривала з 20 хвилин. Після перевірки, вартовий скомандував "вніманіє!" і наказав виділити 20 осіб рубати дрова в зоні (т.т. на території табору), а завтра вже підемо всі на роботу до лісу. "Начальник лагєря дайот вам день отдыха, чтобы лучше работали!" Ми дуже здивовані були такою людяністю і раділи, що матимемо можливість трохи відпочити перед роботою. А коли пополудні привезли до табору двоє саней з пилками й сокирами, ми зрозуміли чому начальник був такий "людяний",— він просто не мав з чим послати нас до лісу.

Цього дня ми "розкошували" на нарах, кожному з нас довелося працювати лише годину. Два рази на день дали нам незмінної ячмінної баланди і по 800 гр.хліба. Тим, що мали зовсім подерте взуття, видали "бахіли" і "лапті". Слово "бахіли" я перед тим ніколи не чув і не зустрічав його у термінологічних словниках. Так називалися ватяні панчохи 25—30 см.завдовшки, обшиті конопляною тканиною. Поверх панчох мотузками прив'язували "лапті"—черевики зроблені з лика. Тим що не мали короткого верхнього одягу, видали, вже зовсім поношені, ватяні піджаки.

Наступного дня нас розбудили, як звичайно, о 5-й г. За три чверті години ми повинні були умитися, поснідати, одержати хліб і стати в ряди біля свого бараку. Рахували нас сьогодні вже при виході з табору. Там же, на кожні три чоловіки видавали довжелезну пилку, що її в'язні називали "баяном" (акордеон), і дерев'яну лопату відкидати сніг. Всіх нас розподілили на чотири групи і повели в різних напрямках від табору. Кожна група мала 4-х охоронців, озброєних рушницями і собаку.

Спочатку ішли ми дорогою, пізніше звернули на лісову, зовсім непротоптану стежку. Один вартовий ішов спереду, двоє ззаду. Незабаром дійшли на місце праці—до густого лісу ялин і кедрів. Вже почало розвиднятися.

На місці, один з вартових виліз перед нами на пенька і крикнув: "вніманіє, слушай меня, давай прекраті разговори!" Тут він подав нам,із сміхотворним апльомбом самопошани, "фахові" вказівки, яких ми повинні були додержуватися в роботі. Коротко зміст їх був такий: ми повинні виконати норму від 2,5—12 кб. мт. на особу, залежно від товщини лісу. Спилювати дерево не вище 20 см. від землі, дерева треба валити в одному напрямі, щоб було легше ви-

тягати їх з лісу. Гілля треба чисто обрубати, щоб не лишалися сучки, і спалити. Колоди розпиляти на 4,5 або 6 мт., залежно від товщини. Хто не буде додержувати цих правил, матиме карцер, хто не виконає норми, не дістане і норми харчів. “Удірать не думайте—закінчив вартовий—кругом тайга і болота. Всьо равно найдьом с собаками і застрелім на месте!”

На цьому наша нова кваліфікація вважалася скінченою, далі ми повинні були самі собі давати раду. Вартові групами розводили людей і показували місце праці. Самі пізніше поставали на межах ділянки, визначивши одного підносити їм дрова до багаття, і там залишилися аж до кінця праці.

Наша група зайняла велику ділянку лісу і звичайно ми мали можливість вислизнути непомітно з кола вартових у тайгу. Могли ми також гуртом накинутися на варту і обеззброїти її, але що далі? Глибокі сніги, безкінечна тайга і беззбройні руки, лише з шматком глевкого хліба. Втеча за таких обставин і в цю пору була неможливою і ніхто певне не думав про неї. До того ж ми чули, що в тайзі є селища напів диких сибіряків. За кожного спійманого каторжанина вони одержували літр горілки, 10 кг, муки, 1 кг. цукру і тому дуже охоче полювали за втікачем, коли натрапляли на якийсь слід.

Влітку були спроби втечі з роботи, але майже завжди кінчалися вони нещасливо. Відразу по закінченні роботи, коли варта недораховувалася одного, чи двох, зчиняли алярм і в тайгу, з собаками, кидали групу “ВОХР” (озброєна охорона), телефонічно алярмували сусідні лагпункти і ближчі залізничні станції, подаючи докладні прикмети втікачів, за описом картотеки. Спійманих переважно стріляли на місці: в кращому випадкові—били до півсмерти і збільшували автоматично термін ув’язнення на 3 роки. Пізніше оголошували про це усім в’язням, щоб відстрашити інших. За поодинокими втікачами губився слід, але що з ними власне сталося ми не знали, чи згинули вони безвісно в тайзі, або в таєжних болотах, що засмоктують людину, чи дісталися на волю. Та й на волі було тяжко сховатися, бо без пашпорта ніде не можна знайти праці і скрізь за невоприбулою людиною пильно стежать очі і вуха НКВД.

Ще в Палкіно нам розповідали про інші спроби втечі. При вантаженні вагонів дровами на тартаку, втікачі ховалися між дровами, а товариші укладали їх далі так, щоб можна було пізніше вилізти звідти. Сховані їхали до ночі потягом, а тоді вже вилазили зі схованки через вікно, десь тоді, коли потяг притишував хід. Таку втечу здійснити було значно тяжче, бо при вантаженні, на кожні 5 ваго-

нів був вартовий. А всеж, чотирьом вдалося втекти таким шляхом. Один з них написав пізніше умовлену вістку своєму товаришу, вже з волі. Втеча ця вдалася власне тому, що варта, не маючи подібних прецедентів у минулому, скерувала розшуки в тайгу і забула про потяг.

Наступна спроба втечі двох таким же шляхом, закінчилася нещасливо. Потяг у якому були втікачі, зупинила варта вже на 50-ому кілометрі. Відчиняли вагони і шукали з собаками. Вагон, у якому виявили втікачів, відразу повернули під охороною на місце втечі. Там зібрали усіх робітників і в їх присутності, наказали втікачам вилізати із схованки. Тут же, прилюдно їх тяжко побили і віддали на пошталу псам... Один помер з перекушеним горлом; другого, ще живого, пристрелили.

Дмитренко Павло — в'язень з Київщини, не стерпівши цього жахливого видовища, кинувся до варті: "бандити, душогуби, стріляйте й мене! З цими словами, він роздер сорочку на грудях. Начальник лагпункту, не роздумуючи вихопив "наган" і двома пострілами забив відважного...

Два дні не дозволяли ховати забитих; вони лишалися там, де працювали їхні товариші...

Так було припинено спроби втечі залізницею на Палкіно, в червні 1939 року. А всеж, одному відважному, що вчепився десь під паротягом, пощастило втекти ще того ж літа.

Отже, тим часом зовсім не думаючи про втечу, ми взяли до своєї нової праці. Після так довгої і тяжкої бездіяльності у в'язниці, ми спочатку навіть раділи, що зрештою маємо змогу працювати, але ця радість не продовжувалася довго, бо організм був виснажений і не міг подолати тяжку, високо нормовану працю. До полудня ми вже почували себе втомленими, а до кінця праці ледве зводили руки. Ми намагалися виконати "норму".

Ще першого ж дня, після полудня, одного з наших ударило гіллякою падаюче дерево. Його непритомного понесли до лагпункту, а другого дня він помер. Траплялися такі випадки і пізніше, бо люди прослухали лише одну "фахову лекцію".

Перед смерканням, "десятник" перемірював звалені стовбури і обчислював кубатуру. Ми були розчаровані, що зробили лише близько половини завдання. А це означало пропорційне зменшення хліба й "баланди". Правда, першого тяжня цього правила не застосовували, очевидно не з якихось побуджень гуманності, а тільки з огляду на збереження робочих м'язів.

За весь час перебування на Сибіру, мені довелося побувати на різній роботі. Якщо виключити роботу на тарта-

ках, до якої беруть переважно жінок і найбільш виснажених фізично, (їх називали “доходягами” — від слова доходити), то найлегшою вважається — лісорубна. Це так лише вважається.

Рубають ліс у тайзі лише взимку. В той час, тайга засипана глибокими снігами. В більшості місць сніг сягає до пояса—в деяких, — під руки. Перешкоджає рухові не тільки сніг, а й густі кущі та лоза між деревами. Перш ніж зрубати дерево, треба відкидати навколо сніг, а пізніше, коли стовбур упаде, перевертати його в тому ж снігу на всі боки, обрубуючи гілля. Ніяких допоміжних приладь крім “дрина” (дерев’яний дрюк) і лопати на сніг ми не мали.

Ще тяжча робота була на “буреломах”, що часто траплялися в тайзі. Влітку бувають там грозові зливи. Часто вони супроводжуються бурею, що викидає тисячі дерев з корінням, бо воно йде лише на метр углиб, до прошарку “вічної мерзлоти”. В густому лісі дерева падають одне на одне, в кілька ярусів і обминати такого бурелому не можна, — його треба розробляти до останку, з великим трудом, а норма лишається така ж, як і звичайно.

Про норму я вже згадував. Щоб виконати її, треба було попрацювати “до сьомого поту” цілий день, майже не спочиваючи. Я працював без верхнього одягу, у вовняній сорочці на 40 ступневому морозі і не відчував холоду; лише на час короткого відпочинку підходив до вогню. Тільки при такій напруженій праці, ми пізніше ледве встигали зробити норму, бо йшлося про збереження життя: той хто виконував норму, діставав 800 гр. хліба і два рази баланду: перед відходом на працю і вже вечером у таборі, а час від часу — 3—4 оселенці. Той хто виконував менше, мав пропорційне зменшення норми хліба і баланду 3-го гатунку.

“Стахановці”, що досягали до 150%, мали 1 кг. хліба і густішу баланду, у якій можна було навіть спіймати мерзлу картоплину. З огляду на таку систему харчування, люди зі всіх сил намагалися досягнути норми. Той хто не виконував її, швидко втрачав силу від недоживлення і зрештою потрапляв до ями. Ніяких сентиментів адміністрація не мала, вона була зацікавлена лише в тому, щоб звітувати щодня до управління про більші показники продуктивності на одиницю. А якщо число тих одиниць зменшувалося, НКВД постачало нових...

Пізніше нам довелося ще з більшим напруженням ніж на попередній роботі, самотужки витягати дерева з лісу до льодяної дороги і штабелювати їх понад рікою.

В той час коли ми працювали в лісі, інша група робітників готувала льодяну дорогу до річки: на протязі близько двох кілометрів прорубували в лісі широку дорогу і

вирівнювали її снігом. Пізніше по ній протягали величезні, навантажені сани, з широкими полозами. Сліди полозів поливали водою і за кільканадцять хвилин утворювалася льодяна колія. Запрягаючися в шлейки, (як „Бурлаки” Реліна), ми перевозили тою дорогою до річки, на велетенських саних десятки тисяч кубометрів лісу.

Такі ж льодяні дороги підходили до річки і з інших ділянок роботи. Перед початком сплаву, над річкою виростали колосальні штабелі колод, посортованих за товщиною. Штабелі, з невеликими інтервалами, простягалися на кілька кілометрів.

Коли починала сходити крига, майже всіх робітників перекидали на сплав. Колоди скидали у воду, а вздовж річки, звичайно під охороною, працювало кілька мандрівних бригад, що ліквідували “затори”. Частину лісу переймали в затонах тартаків, решта пливла кудись далі, певне до залізничних колій.

Деревина була дешева, бо в’язневі, що виконував норму, нараховували 4—10 карб. місячно. Ці гроші можна було одержати при звільненні з табору. А через те, що звільнялися тільки одиниці з мільйонів, гроші лишалися у “хазяйській” кишені. Лише “стахановцям—ударникам, що виробляли до 200% норми, і заробляли до 25 карб. місячно, дозволяли, один раз на кілька місяців, надіслати додому 50 карб., більше для доброї слави: дивіться, мовляв, із Сибіру гроші шлють! Видно добре там людям ведеться! Нам—ординарним робітникам, лише зрідка дозволяли взяти з свого конто 2—3 карб., щоб купити, у того ж “хазяїна”, пачку махорки і сірників. А взагалі реальна зарплатність того місячного заробітку не дорівнювалася навіть вартості одного кілограма цукру, якого до речі ми й не могли купити і не бачили там за весь час.

Так, сибірський ліс був дешевий, його можна було вивозити, по демпінговим цінам за кордон.

І ніхто на тих стовбурах не міг прочитати трагедії мільйонів, що поневірялися на рабській праці в сибірських снігах...

Коли сплав закінчувався, відряджали декілька бригад з кожного лагпункту по берегах річки, викочувати ті колоди, що їх порозносила вода. Ця робота була також тяжкою, бо колоди були переважно замулені і їх не так легко було вирвати з місця і перекочувати. Працювати можна було тільки в накомарниках і рукавицях, бо навколо хмарами кружляли комарі, а в накомарниках, при напруженій роботі, тяжко було дихати. Вартовий майже не давав відпочивати, бо діставав якісь додатки за прискорення роботи. Зимові ж холоди, що досягали в нашій місцевості до —58 С., заступила влітку 40-ступенева спека.

Ще на початку лютого 1940 р., 200 чол., в числі яких був і я, погнали з Юркіно до іншого лагпункту—“Таньша”. В той час, це був один з кінцевих лагпунктів Івдельлаг‘у. Тепер мабуть кінці його заглибилися значно більше в тайгу. Таньша не мала бараків,— там заступали їх величезні палатки, нап’яті на шоглах, встановлених у зрубів метрової височини. Там, у тих же палатках, довелося нам перенести найбільші морози, що приходять переважно в лютому. Посередині палатки стояла невелика, залізна піч,— її ми розпикали до червоного, але палатки ogrіти не могли: за кілька метрів від печі, на полотнищах її був густий іней. Нам видали по одному драгитовому коцу і з того складалася вся наша постіль—під себе і поверх себе. Спали ми не скидаючи верхнього одягу понад два місяці і буквально промерзли до кісток. Багато захворіло на легеневі хвороби; я не кажу вже про ревматизм, бо ноги висихали тільки вночі. Тяжко хворих відвозили на санях, ніби в лікарню, до лагпункту “Пристань” і майже завжди ми не знаходили їхнього сліду. Мабуть більшість з них опинилася в ямах, повз які ми проходили пізніше.

Певне в зв’язку з великою втратою робочої сили, вже в квітні, коли великих морозів не було, нам прочитали наказ начальника Івдельлагу про те, що при морозі понад 45 С., в’язні повинні працювати лише на території табору. Ми послали йому за цю “милість” мовчазне прокляття. Та що йому було з того,— він певне жив у розкішному, теплому приміщенні і ніколи не мерз так як ми—знедолені, забуті Богом і людьми...

Жахливий вигляд мали люди, що поверталися з роботи перемучені, з похиленими головами, в брудному, подертому лахмітті, вони справляли жахливе вражіння однамнітними, сірого натовпу жебраків. Всі здавалися однамнітними; навіть на віддалі кількох кроків, не можна було відрізнити одного від другого. Як шкода, що не маю можливості до оповідання дати таку знимку. Вона була б для кожного яскравим доказом фактів, що їх я подаю тут. В тих жахливих умовах щоденної, каторжної праці, в холоді й голоді, десятки тисяч людей з вищою освітою, втрачали людську подобу, втрачали свою індивідуальність. Вони могли мріяти лише про те, щоб мати можливість, по скінченні роботи, обігріти мокрі, ревматичні ноги, попоїсти

баланди і забулися в тяжкому сні, на дощаних нарах.

Вони вже перестали мріяти про волю, бо уява про неї була дивовижно абстрактною. В душі була мертва пустка, бо сірій одноманітності того тваринного існування не було кінця—краю... Так, це були мовчазні раби, зі спустошеними душами... Не чути було ні сміху, ні пісні, тільки іноді якийсь полтавець проривався в неймовірно- тужливому нюансі:..."плачуть, тужать козаченьки в турецькій неволі.." і пісня ця звучала такою ж безнадійністю, як засніжені простори проклятої тайги...